

УДК 388.436-027

Економіка та управління національним господарством

Довжик О.О.

к.е.н., доцент

Сумський національний аграрний університет

**Організаційно – управлінські трансформації умов функціонування
сільськогосподарських підприємств.**

**Organizational – administrative transformation of farms’ operating
conditions.**

АНОТАЦІЯ

В статті встановлено сучасні проблеми трансформаційних процесів в аграрному секторі. Розглянуто особливості діяльності сільськогосподарських підприємств різних форм господарювання.

На основі аналізу процесів концентрації виробництва в Україні виявлено їх причини, тенденції, чинники впливу і наслідки. Визначено її особливості в економічно розвинених країнах. Обґрунтовано зв'язок концентрації агропромислового виробництва та визначено її вплив на досягнення дохідності сільськогосподарських підприємств.

Ключові слова: сільське господарство; виробництво; ефективність; інтенсифікація; інтенсивний розвиток; концентрація;. трансформація.

АННОТАЦИЯ

В статье установлены современные проблемы трансформационных процессов в аграрном секторе. Рассмотрены особенности деятельности сельскохозяйственных предприятий различных форм хозяйствования.

На основе анализа процессов концентрации производства в Украине выявлены их причины, тенденции, факторы влияния и последствия.

Определены ее особенности в экономически развитых странах. Обоснованно связь концентрации агропромышленного производства и определены ее влияние на достижение доходности сельскохозяйственных предприятий.

Ключевые слова: сельское хозяйство; эффективность; интенсификация; интенсивное развитие; концентрация; трансформация.

ANNOTATION

The article established the current problems of the transformation processes in the agricultural sector. The features of various forms of agricultural enterprises have been examined. Based on the analysis of processes of concentration of production in Ukraine, it revealed their causes, trends and factors affecting outcomes. It is determined especially in developed countries. The connection of concentration of agroindustrial of production has been grounded and its impact on the achievement of profitability of agricultural enterprises has been determined.

Keywords: agriculture; production; efficiency; intensification; intense development; concentration; transformations.

Постановка проблеми. Формування нових організаційно-правових форм сільськогосподарських підприємств та їх подальша трансформація стали вагомим складовою аграрної реформи. Аналіз економічних результатів діяльності сільськогосподарських підприємств різних форм господарювання дозволяє встановити сучасні проблеми трансформаційних процесів в аграрному секторі, що, насамперед, виражаються в деформації галузевої структури, у високій частці збиткових підприємств, низькій рентабельності їх діяльності, зменшенні середньоспискової чисельності працівників, зайнятих у створених агроформуваннях, зміни структури земельного фонду за організаційно-правовими формами власності. Однак необхідно враховувати і те, що в даний час саме сільськогосподарські підприємства є основним роботодавцем на селі, а це знижує соціальну напруженість.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багато науковців в останні роки

досліджували теоретичні й практичні аспекти діяльності сільськогосподарських підприємств різних форм господарювання та процеси концентрації виробництва. Йдеться передусім про статті В.Я. Амбросова, В.Г. Андрійчука, А.Є. Данкевича, Н.М. Міщенко, П.М. Макаренка, Л.Ю. Мельника, В.Я. Месель-Веселяка, М.Ф. Соловйова, О.В. Чайнова та ін. Проте деякі аспекти даних питань вивчені ще недостатньо або є дискусійними і це надає актуальності дослідженню.

Формулювання цілей статті. Метою даного дослідження є надання теоретичного обґрунтування сутності організаційно-економічних трансформацій сільськогосподарських підприємств та їх розвитку у пореформений період.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зараз, нехай і з запізненням, приходить порозуміння відродження крупно товарного виробництва. Досить часто підкреслюється, що крупнотоварні підприємства, які роблять за принципом «з поля до споживача», можуть зробити Україну повноправним гравцем світового продовольчого ринку. Політики теж в своїх промовах підкреслюють необхідність відродження крупнотоварних господарств і вважають крупнотоварне сільське господарство єдиним виходом із ситуації. Та наголошують на тому, що іншого виходу не має і ми повинні повернутися до крупнотоварного села [1].

Подальша трансформація відносин власності в АПК України залежить від стану посткризової економіки країни і здібності держави матеріально підтримувати реорганізацію в цій сфері, а також психологічного підготовленістю більшості наших селян до господарювання на засадах приватного підприємництва. Тому частка фермерських господарств у загальному землекористуванні в оглядовій перспективі буде зростати швидше, ніж збільшення їх кількості в результаті розширення земельних ділянок у їх користуванні за рахунок оренди земельних часток тих власників, що не виявляють бажання займатися підприємницькою діяльністю. Одночасно цей

процес супроводжуватиметься деяким зменшенням земельної площі підприємницьких структур колективного господарювання, у зв'язку з чим виникає необхідність стратегічного регулювання зазначених процесів, в обґрунтуванні принципів сполучення розвитку господарських структур різних розмірів – дрібних, середніх і великих з урахуванням регіональних особливостей аграрного виробництва.

Глибокі соціально-економічні трансформації на селі направлені на перетворення відносин власності і форм господарювання, на реформування сільськогосподарських підприємств і адаптацію нових організаційно-правових структур до ринкових умов господарювання. Відсутність позитивних результатів реформування аграрного сектора економіки обумовлена багатьма об'єктивними та суб'єктивними причинами. Одна з них полягає в тому, що для всіх постсоціалістичних країн була розроблена і нав'язана шаблонна модель аграрних реформ за рецептом Міжнародного валютного фонду. Суть цієї моделі полягала в трансформації форм власності, примусовій руйнації колгоспно-радгоспної системи, лібералізації цінової політики з доведенням інфляції до фази так званої «шокової терапії» [2].

В перші роки ринкових трансформацій утворились два принципово різних напрямків реформування аграрного сектора економіки України. Один із них базувався на концепції еволюційного підходу до реформування колгоспів і радгоспів в організаційно-виробничі структури ринкової орієнтації і збереженні крупних розмірів сільськогосподарських підприємств [3]. Прихильники іншого напрямку обґрунтували необхідність і доцільність широкомасштабного переходу до фермерських і селянських господарств. В кінці 80-х на початку 90-х років висувалася і обґрунтовувалася ідея трансформації крупнотоварного виробництва в фермерські або дрібноселянські господарства. Прибічники такого шляху розвитку аграрного сектору спираються на ствердження, що чим дрібніше господарство, тим більше продукції вони виробляють і навіть отримують більше прибутку в розрахунку на одиницю земельної площі [4]. Цю

точку зору не поділяли ведучи вчені економісти-аграрники України. Вони вважали, що при визначенні стратегії реформування аграрного сектору необхідно урахувати як світовий, так і вітчизняний досвід, основні тенденції в розвитку аграрного виробництва. В цілому ж для світового сільського господарства характерним є розширення колективних і групових форм власності і посилення концентрації сільськогосподарського виробництва.

Аналіз цих та інших літературних джерел дає підстави зробити висновок про те, що в процесі реформ не були чітко визначена кінцева мета й задачі ринкових трансформацій. В основу реформ була покладена концепція «революційних» перетворень. Замість того, щоб акцентувати увагу на еволюційному розвитку й удосконаленню усіх цих форм, вони розглядалися тільки в альтернативних варіантах, що приводило до крайнощів у відповідях на питання: яка форма забезпечить споживчий запит і продовольчу безпеку України – крупні сільськогосподарські підприємства, фермерські чи дрібні селянські господарства? Країна була на роздоріжжі.

Після проголошення курсу радикальних економічних реформ у (жовтень 1994 р.) посилилася руйнація крупнотоварного виробництва. Але цей курс реформ не давав бажаних результатів. На той час стало модним оцінювати наслідки ринкових реформ не за конкретними показниками виробничого розвитку та його ефективності, а за кількісними змінами організаційних форм, тобто – скільки підприємств роздержавлено, скільки з них приватизовано або кооперовано, акціоновано або корпоратизовано тощо.

В силу екстенсивного характеру виробництва, слабкої технічної оснащеності фермерських господарств, вони суттєво поступаються сільськогосподарським підприємствам за основними результативними показниками господарської діяльності. Їх розвиток не супроводжується позитивними змінами в структурі продукції, що виробляється. Без усунення галузевих деформацій побудувати реальний виробничий тип і систему ведення фермерського господарства не можливо.

Існують і інші пояснення причини виникнення цього негативного явища. Наприклад, В.Я. Месель-Веселяк вважав, що «фермерським господарствам виділені найгірші землі. Крім того, вони вимушені приховувати результати своєї роботи через недосконалу податкову систему» [5, с.455]. Приблизно такої схеми аналізу дотримується і О.М. Шпичак: «Аналіз свідчить, що урожайність всіх сільськогосподарських культур (крім цукрового буряка) в фермерських господарствах значно нижча, ніж у суспільному секторі. Правда існує думка самих фермерів, що показники продуктивності явищ землі вони значно занижують. На наш погляд, в цьому є доля істини» [6, с. 237]. Якщо це так, то виникає питання про можливість існування цієї форми господарювання в правовому полі України. Автор вибірково використовує дані Держкомстату. Якщо вони його влаштовують, то такі дані реальні, якщо ні – не реальні. Він пише: «Якщо наведені дані Держкомстату прийняти за реальні, то трансформація колишніх КСП в фермерські господарства не може бути привабливою...» [6, с. 237]. Далі він акцентує увагу на необхідності проведення всебічної оцінки ефективності таких формувань.

Сучасна високорозвинута ринкова економіка США і країни Західної Європи базується не на приватних (дрібних) формах власності й господарювання. Основу такої економіки складають транснаціональні і національні корпорації, які монополізують і ділять міжнародні ринки безроздільно панують у сучасній світовій економіці. Базуються вони аж ніяк не на такій приватній власності, як це трактується і розуміється деякими нашими реформаторами. Великий бізнес поступово поглинає і значну частину середнього та навіть дрібного бізнесу, який у свою чергу, народжується і розвивається в жорсткій ринковій конкуренції.

Реформування колгоспно-радгоспної системи негативно вплинуло на розвиток крупного товарного виробництва і, перш за все, на галузі тваринництва. В процесі реформування дехто (представники власних структур, політики, вчені) вважав, що проблему збільшення виробництва продуктів

тваринництва можуть успішно вирішувати господарства населення. Але реальна практика, як було вказано вище, не підтвердила цього. Все це є зрозумілим і не потребує додаткових коментарів.

Спад виробництва в більшій чи меншій мірі торкнувся всіх підкомплексів АПК і галузей сільського господарства. Динаміка розвитку сільського господарства в дореформений період була орієнтована на інтенсивні фактори росту. Соціально-економічні перетворення в аграрному секторі економіки в дореформовий період запровадили передумови для обмеження дій екстенсивних факторів росту. Увесь приріст виробництва сільськогосподарської продукції забезпечувався без розширення посівних площ за рахунок росту продуктивності праці.

Розвиток тваринництва в дореформений період було орієнтовано, перш за все, на формування відповідних продовольчих ринків в Україні і на досягнення раціональних норм споживання висококалорійних та високобілкових продуктів харчування. Стійкий рівень виробництва підтримувався за рахунок росту поголів'я худоби і продуктивності, нарощування і якісного поліпшення кормових ресурсів та повноцінної годівлі худоби. Реформування супроводжувалось цілим рядом негативних явищ, і перш за все, скороченням поголів'я худоби.

Питання про крупне товарне виробництво не є новим. Воно виникало і в 90-і роки, коли стало очевидним про наміри руйнації крупних сільськогосподарських підприємств, але особливо актуальним воно стає в теперішній час. Деякі вчені забули, або не знали, що концентрація є таким же невід'ємним атрибутом як техніка, технологія, організація і управління виробництвом. Уявлення про неї як про неперервний процес змінюється разом з розвитком науково-технічного прогресу. Вона є двигуном виробництва і, в свою чергу, створює передумови для прискореного розвитку НТП.

В 90-х роках почали з'являтися «новітні теорії» про переваги дрібного господарства перед крупним, про передачу землі тим, хто її обробляє (тобто

селянам) і паювання земель, про надмірно високий рівень концентрації виробництва в радянські часи тощо. «Постулат о перевагах крупного колективного господарства над сімейним ні підтверджений ні в одній країні світу». Проти крупного виробництва на користь дрібно сімейного висувалися і інші доводи, які зводилися в ранг об'єктивної закономірності. «Для України закономірним є перехід від колективної до сімейно-приватної форми господарювання». Ця теза спростовується досвідом роботи різних форм господарювання. Тільки крупне індустріальне виробництво інтенсивного типу забезпечує високий рівень продуктивності праці і конкурентоспроможність продукції. Це доказано світовим і вітчизняним досвідом функціонування крупних сільськогосподарських підприємств [7]. При кооперативній формі їх організації успішно вирішується і задача формування реального власника-господаря [8].

В розумах деяких реформаторів не тільки виношувалася, але і практично здійснювалася ідея деконцентрації виробництва (розукрупнення колгоспів, радгоспів, а потім КСП). Під деконцентрацію виробництва підводилася така «наукова основа»: «В один час була надмірно одержавлена вся система організації і ведення сільського господарства, надмірна концентрація його структур. В певний період в Україні на 30 тис. сільських населених пунктів було менше 10 тис. колгоспів і радгоспів. Рівень концентрації господарських структур в три рази перевищувала рівень розселення сільського населення» [9, с.4].

З цього судження можна зробити висновок, що в середньому на одне сільськогосподарське підприємство в Україні припадало три населених пункти, ні більше, ні менше. Але зв'язок між розміром землекористування сільськогосподарського підприємства і числом населених пунктів при сучасних засобах зв'язку дуже умовний. Визначальним фактором розміру підприємства є перш за все система менеджменту. Тому констатація цього факту не дає ні жодних підстав для негативного або позитивного висновку, тим більше, що це

уява всього лише одного вченого.

Проте автор не завершує на цьому формулювання своєї думки про деконцентрацію: «З початку 60-х років в колишньому СРСР почалося штучне укрупнення колгоспів. При цьому посилалися на економічний закон забезпечення відповідності виробничих відносин рівню розвитку продуктивних сил. Однак суть цього закону трактувалася суб'єктивно. Внаслідок цього були допущені серйозні перегіни. Середній розмір сільськогосподарських підприємств в Україні у 60-80-і роки в десять разів перевищував середній розмір ферм в США і в 30-50 разів – у країнах Європейського Союзу. Тим часом рівень розвитку продуктивних сил в галузі в США та Європі, навпаки, був в три-чотири рази вище, ніж у колишньому СРСР. Надмірне укрупнення колгоспів стало очевидним ще в 80-х роках. Вже тоді почалося їх дроблення і збільшення кількості (майже на 3 тис.). Цей процес тривав протягом 80-90 років. Це незаперечний історичний факт» [9, с.8].

Наш коментар зводиться до наступного. Широкомасштабне укрупнення колгоспів проводилося не в 70-х, а в 40-50-х роках минулого століття і воно було зумовлене об'єктивними процесами суспільного розвитку. Зрозуміло, було і штучне прискорення, і суб'єктивні підходи, і надмірне захоплення крупними розмірами сільськогосподарських підприємств. Там, де були допущені помилки, вони виявлялися й усувалися. Це було логічно і правомірно. За 80-і роки кількість сільськогосподарських підприємств збільшилася не на 3 тис., а на 2 тис. (точно – 2046). На кінець 1990 р. в Україні було 8542 колгоспів і 2630 радгоспів; в середньому на один колгосп припадало 3360 га сільськогосподарських угідь (2627 га ріллі), а на один радгосп – відповідно 3612 і 2857 га [7]. Вважати такі розміри землекористування надвеликими – нонсенс.

До початку 90-х років в Україні склалися оптимальні розміри колгоспів і радгоспів. Для того, щоб спростувати це, потрібні наукові докази, а не голослівні заяви. А наукові дослідження переконливо свідчать про те, що

крупні і найбільш крупні сільськогосподарські підприємства мають незаперечні техніко-технологічні, організаційно-економічні та соціальні переваги. Наприклад, В. Мельник вважає, що дроблення ще залишившихся крупних земельних масивів на малопродуктивні невеликі ділянки ради «чистої ідеї, чистих ринкових відносин» суперечить здоровому глузду. На наше щастя, підкреслює він, ще залишилися сільськогосподарські підприємства, де ведення виробництва здійснюється на великих площах і при збереженні науково обґрунтованої системи сівозмін. «Якщо і варто обмежувати землекористування одного суб'єкта, то в Україні ця межа має становити близько 4 тис. га, як це було в колгоспах і радгоспах за радянських часів» [10, с.110-111]. На підтвердження цього наводяться відповідні наукові докази.

Цю точку зору поділяє Є.Г. Лясковець, підкреслюючи, що «...сучасна техніка вимагає оптимальних розмірів господарств в 3-5 тис. га» [11, с.11].

Недоречним видається порівняння середніх розмірів сільськогосподарських підприємств України з середніми розмірами ферм у США і країнах ЄС. В Україні склалася система крупнотоварного виробництва, основу якої склали колгоспи і радгоспи, а в США і країнах Заходу сільське господарство базується на поєднанні великого, середнього та дрібного агробізнесу, основу якого складає сімейна ферма. Але й там, хоч і еволюційним шляхом, процеси концентрації сільськогосподарського виробництва здійснюються швидкими темпами, а крупні ферми стають основними виробниками товарної (ринкової) продукції. Загальновідомо і те, що в США і Європі був більш високий рівень розвитку продуктивних сил, ніж в СРСР, а розміри ферм – менше. Але це не привід для узагальнення, а тим більше, для наукового висновку. Самі американці бачать це протиріччя, але вирішити його в рамках капіталістичних виробничих відносин з відомих причин не можуть, сподіваючись тільки на еволюційний розвиток. Не можна не бачити процеси руйнування дрібних ферм і поглинання їх великими.

Так що копіювати американське або західноєвропейське не логічно і не

доречно. Тим більше, що у нас є свої історичні традиції і свій позитивний досвід. При копіюванні чужого інвестиційне навантаження зросло б у кілька разів, але наша країна в цьому відношенні не настільки багата, щоб конкурувати з країнами Заходу. Якщо припустити, що колись і кимось були допущені помилки в процесі укрупнення, то не варто їх повторювати і посилювати, виношуючи і здійснюючи ідею розукрупнення. [7].

Відомі вчені виступають не тільки проти спроби насадження дрібнотоварного виробництва, але і проти подрібнення крупних сільськогосподарських підприємств.

Такої ж думки дотримуються Н.М. Міщенко і К.В. Гуменюк: «Обстеження 2001 р. дозволило отримати загальну картину розмірів нових підприємств. Середня площа землекористувань стала помітно меншою, ніж у минулому. Якщо у 1990 р. на господарство припадало близько 3 тис.га сільгоспугідь, то на середину 2001 р. – 1721 га (у 2000 р. – 1830 га) із диференціацією у розрізі організаційно-господарських форм. Об'єктивно ці дані відображають процес деконцентрації вітчизняного сільського господарства, і з точки зору світових трендів можуть оцінюватися негативно. Відомо, що у багатьох країнах ринкової економіки спостерігається тенденція до зростання розмірів ферм і посилення економічного значення (частки у загальному виробництві) великих господарств [12, с.109].

На підставі масових групувань в розрізі окремих природно-кліматичних зоні і організаційно-правових форм з визначенням показників ефективності вони роблять висновок, що «...майбутнє ставить під сумнів перспективи формування в Україні невеликих товарних сільгосппідприємств без їх серйозної підтримки. Найбільш негативним елементом цього є поглиблення проблем сільської зайнятості з багатьма негативними соціально-економічними наслідками, які з цього витікають» [12, с.121].

Протягом багатьох років в вітчизняній економічній науці установилось положення, відповідно до якого крупне виробництво має незаперечливі

переваги перед дрібним. І до останнього часу це положення не піддавалось сумніву. Україна має унікальний досвід організації крупних сільськогосподарських підприємств. Перевага їх загальновідома. Вони дозволяють більш ефективно використовувати ресурсний потенціал підприємств. Визначаючи позитивні сторони таких господарств, О.В. Чаянов підкреслював, що «...а саме крупні форми господарств і дають нам можливість експлуатувати землю з кількістю капітала вдвічі і втричі менше, чим це потрібно при найбільш дрібному парцелярному господарстві» [13, с.345].

Загальновідомо, що посилення концентрації виробництва робить позитивний вплив на результати господарської діяльності. Вважаємо за необхідне звернути увагу на два моменти. Перший з них полягає в тому, що в 90-х роках відбувався процес деконцентрації виробництва, який супроводжувався не тільки переміщенням виробництва продукції в господарства населення, а і дробленням раніше сформованих великотоварних підприємств і деформацією їх галузевої структури. Другий – це ігнорування об'єктивних економічних законів, і, перш за все, закону суспільного розподілу праці і закону про переваги крупного виробництва. Непорушність цих законів підтверджується світовим і вітчизняним досвідом. Це положення відстоюється і розвивається багатьма авторами [14, 15].

Результати дослідження дозволяють зробити узагальнюючий висновок про те, що деконцентрація виробництва спростовується світовим і вітчизняним досвідом. Наприклад, в США скорочення числа ферм і укрупнення їх виробництва стали безсумнівно ознаками другої половини XX та початку XXI ст. При цьому більшість ферм незважаючи на високий рівень диверсифікації визначилось по галузевій ознаці, а чимало – і по конкретному виду продукції [15, с.59]. Особливо це стосується тваринництва. В самому «молочному» окрузі Туларе штата Каліфорнія на кожну із 334 молочних ферм середній розмір перевищує 1350 корів. В п'ятірці молочних лідерів цього штату – окрузі Керн – на 55 фермах утримується 138 тис. корів з продуктивністю 9840 кг. В

середньому на одну таку ферму припадає більш 2500 корів. Маються і зовсім унікальні приклади дуже високого рівня концентрації виробництва. У найкрупнішій молочній фермі цього штату «Артезія» утримується 10 тис. корів з річним удоєм молока від однієї корови 10 тис. кг [15, с.96].

Концентрація виробництва здійснюється не тільки в екстенсивній формі, тобто за рахунок збільшення площі землі. У світовій і вітчизняній практиці більш поширені ресурсна і інтенсивна. В дореформовий період розвитку сільськогосподарського виробництва концентрація як раз і відбувалася за рахунок всіх її форм, але з пріоритетом ресурсної і інтенсивної форм. Прав В.Г. Андрійчук, який підкреслив: «Поняття концентрації виробництва має окремі спільні риси з поняттям інтенсивності, але не є тотожним з ним. Спільним є те, що в обох визначеннях йдеться про зосередження (концентрацію) авансованого капіталу на підприємствах і про виробництво ними сільськогосподарської продукції. Відмінність проявляється в тому, що концентрація виробництва вимірюється загальним розміром авансованого капіталу та обсягом виробництва продукції, а суть інтенсивності зводиться до зосередження авансованого капіталу на одиницю земельної площі. Отже, ці два поняття взаємодоповнюються і дають змогу більш глибоко аналізувати чинники формування ефективності сільськогосподарського виробництва» [16, с.575].

Висновки. Дослідженнями встановлено вплив окремих факторів на результати господарської діяльності сільськогосподарських підприємств – це концентрація і інтенсифікація виробництва, галузева структура та ін.. Для періоду ринкових трансформацій характерним був процес деконцентрації виробництв. Але можна зробити узагальнюючий висновок про те, що деконцентрація виробництва спростовується світовим і вітчизняним досвідом. Не випадково, в останні роки спостерігається процес прискореної концентрації виробництва. Встановлено також, що руйнація матеріально-технічного потенціалу призвела до негативних наслідків господарської діяльності

підприємств. Виявлено, що деформація галузевої структури сільськогосподарських підприємств є наслідком незадовільного споживчого попиту населення, цінової політики та інших об'єктивних і суб'єктивних факторів.

Бібліографічний список:

1. Ясенев Ю. В Умани Яценюк рассказал, почему будущее украинского агропрома - за «продуктивным селом» / Ю. Ясенев // Комсомольская правда. - 2009. - 7 декабря.
2. Соловьев Н. Ф. Динамика воспроизводственного процесса в аграрном секторе экономики украины в контексте рыночных трансформаций / Н. Ф. Соловьев // Вісник ХНАУ. - Х., 2008. - № 7. - С. 35 - 46.
3. Соловьев Н. Ф. Аренда как фактор преобразования отношений собственности в аграрном секторе экономики / Н. Ф. Соловьев. // Арендные отношения в системе экономического механизма хозяйствования : сб. науч. тр. / Харьк. гос. аграр. ун-т. - Х., 1992. - С. 5 - 16.
4. Гайдуцький П. І. Економічні реалії та індустріальні міражі / П. І. Гайдуцький // Урядовий кур'єр. -1999. - № 244.
5. Месель-Веселяк В. Я. Розвиток селянських (фермерських) господарств / В. Я. Месель-Веселяк // Розвиток господарських формувань і організація виробництва в аграрній сфері АПК. - К. : УААН ІАЕ, 1996. - 296 с.
6. Шпичак О. М. Виробничий потенціал фермерських господарств України / О. М. Шпичак // Ціни, витрати, прибутки агровиробництва та інфраструктура продовольчих ринків / за ред. О. М. Шпичака. - К. : ІАЕ, 2000. – С. 235 - 242.
7. Соловьев Н. Ф. О концентрации производства и размерах сельскохозяйственных предприятий / Н. Ф. Соловьев // Вісник ХНАУ.- Х., 2004. - № 8. - С. 10 - 25.
8. Черешинська Н. Ми й нині живемо при комунізмі / Н. Черешинська // Пропозиція. - 2001. - № 7. - С. 26 - 27.
9. Гайдуцький П. І. Аграрна реформа: міфи й істина / П. І. Гайдуцький //

Економіка АПК. - 2003. - № 9. - С. 3 - 9.

10. Мельник В. Чи варто кришити землю на шматки розміром із бутерброд / В. Мельник // Пропозиція. - 2004. - № 7. - С. 110 - 111.

11. Лясковець Е. Г. Розвиток економічної теорії і комплексне реформування галузі / Е. Г. Лясковець. - К. : Логос, 2001. - 247 с.

12. Міщенко Н. М. Економічна ефективність реформованих сільськогосподарських підприємств в Україні / Н. М. Міщенко, К. В. Гуменюк // Економіка і прогнозування. - 2003. - № 1. - С. 104 – 131.

13. Чаянов А. В. Основні ідеї і форми організації сільськогосподарської кооперації / А. В. Чаянов. – М., 1927. - 487 с.

14. Соловьев Н. Ф. Крупные реформированные сельскохозяйственные предприятия – основное звено аграрного производства / Н. Ф. Соловьев // Весник ХНАУ. - Х., 2001. - № 6. - С. 6 – 21.

15. Черняков Б. А. Калифорнийская модель аграрного сектора США / Б. А. Черняков. - М., 2007. - 394 с.

16. Андрійчук В. Г. Економіка аграрних підприємств : підручник / В. Г. Андрійчук. - 2-ге вид., доп. і перероб. - К. : КНЕУ, 2004. - 624 с.